

ст. н. співробітник НДІ Психології

ім. Г.С. Костюка НАПН України

Рябовол Татьяна Анатольевна

ст. н. сотрудник НИИ Психологии

им. Г.С. Костюка АПН Украины

Ryabovol Tatiana Institute of Psychology

Of GS Kostiuk National Academy of

Pedagogical Sciences of Ukraine

*Соціально-психологічні чинники розвитку емпатії у молодших
школярів загальноосвітніх навчальних закладів*

*Социально-психологические факторы развития эмпатии у младших
школьников общеобразовательных учебных заведений*

*Social and psychological factors in the development of empathy younger
pupils of secondary schools*

На основі різних підходів до психологічної корекції та розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку визначено основні чинники ефективності корекційно-розвивальної роботи вказаного напрямку. Акцентовано увагу на вікових та особистісних утвореннях, пов'язаних з розвитком емпатії у молодших школярів з проблемами соціальної адаптації.

Ключові слова: дезадаптований, децентрація, ідентифікація, емпатійність, мотивація, про-соціальне ставлення, рефлексія, самоставлення, соціальна адаптація, емпатія.

На основе различных подходов к психологической коррекции и развития эмпатии у детей младшего школьного возраста определены основные факторы эффективности коррекционно-развивающей работы указанного направления. Акцентируется внимание на возрастных и личностных образованиях, связанных с развитием эмпатии у младших школьников с проблемами социальной адаптации.

Ключевые слова: дезадаптированный, децентрация, идентификация, эмпатийность, мотивация, про-социальное отношение, рефлексия, самоотношения, социальная адаптация, эмпатия.

Based on different approaches to psychological adjustment and development of empathy in children of primary school age the major factors effectiveness correctional and development of the specified destinations. The attention is focused on the age and personality entities associated with the development of empathy in younger students with problems of social adaptation.

Keywords: disadaptaited, decenration, identification, motivation, pro-social attitudes, reflection, self-esteem, social adaptation, empathy.

Постановка проблеми.

За час становлення України, як держави, в системі освіти було, нажаль, мало здобуто нового та багато втрачено з того, що напрацьовувалося попередніми поколіннями. Практично зруйнована система виховання в державних загальноосвітніх закладах через зайнятість суспільства процесами виживання, відсутність у суспільстві морально-етичних орієнтирів, гідної оплати педагогів призвели до значного зростання рівня злочинності серед молоді. За кілька поколінь відсутність необхідної державної політики спричинило виникнення цілої когорти соціальнодезадаптованих. Останні події в країні виявили масштаби проблеми жорстокості, байдужості та корисливості молодих людей, так званих «тітушок». Розвинути здатність до співчуття та співпереживання у них вже неможливо, але для наступних поколінь не все ще втрачено, якщо виховувати ці якості з дитинства. Прагматизм сучасних дітей у поєднанні з невмінням керувати своїми емоціями, свідомо сприймати й адекватно оцінювати дійсність, регулювати свою поведінку в спілкуванні з іншими людьми призводить до поширення дрібного хуліганства та правопорушень. Проблема потребує негайного і серйозного втручання з боку державних органів, громадських організацій та небайдужих громадян і не лише з

гуманістичних переконань, а й з прагматичних, адже занепад духовності незмінно призводить до деградації суспільств, суспільної кризи та протистояння.

Першочерговим завданням сучасної школи має бути розвиток дітей як особистостей, тобто їх соціальний і комунікативний розвиток, навчання веденню діалогу, гуманним правилам співіснування. Така робота має проводитися усіма учасниками навчально-виховного процесу. Психокорекційна розвивально-відновлювальна робота розпочата у молодшій школі має бути невід'ємною складовою навчально-виховної діяльності в загально-освітніх закладах.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Здатність опановувати ті моральні цінності та норми поведінки, котрі відповідають вимогам суспільства є одним з критеріїв успішної соціальної адаптації підростаючої людини [8]. Сприяє їх засвоєнню високий рівень соціального інтелекту, неодмінною складовою, якого є здатність до емпатії (**предмет нашої наукової розвідки**). В свою чергу, емпатійність індивіда є важливим підґрунтям для виховання у нього моральних цінностей, гуманного ставлення до інших.

Таким чином, перед нами постало **завдання** розробити концепцію виховних та розвиваючих заходів з метою корегування існуючих недоліків особистості дітей, що пов'язані з емпатією, для попередження соціальної дезадаптації в молодшому шкільному віці та надалі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпатія, як механізм засвоєння моральних норм та цінностей, діє на двох рівнях: рівні міжособистісних стосунків та на рівні суспільної взаємодії. Певна річ, суспільство зацікавлене у розвитку даної здатності у кожного зі своїх членів, адже емпатія перетворює поведінку людини на суспільноприйнятну, а за умови її достатнього розвитку – гуманну. Крім того, у кожного психічно здорового індивіда існує природне бажання мати розуміння, співчуття, турботу рідних, близьких, знайомих і просто навколишніх людей. Для дитини співчуття, співпереживання, розуміння з

боку дорослих життєво необхідні: у перші місяці – просто для нормального психічного розвитку¹; надалі – для формування здорової особистості із соціально обумовленою поведінкою. Здатність до емпатії є вродженою, але її розвиток відбувається протягом життя: від примітивних форм емоційного зараження до високодуховних проявів жертвності.

Твердження позитивної ролі високого рівня розвитку емпатії для успішності соціальної адаптації, в цілому, сповна вписується у парадигму А. В. Петровського. Він стверджує, що процес соціалізації відбувається в три етапи: власне адаптація, персоналізація та інтеграція. Однак саме високий рівень емпатії заважає людині задовольняти власні потреби на етапі персоналізації – людина чутлива до чужих переживань, здатна пожертвувати власними інтересами на користь іншого значно обмежує себе та допускає порушення особистісних меж, часто стає жертвою умілих маніпуляцій, що призводить до внутрішньо особистісних конфліктів. Зрозуміло, що без успішного засвоєння умінь та навичок попереднього етапу, дитина нездатна до повноцінної інтеграції в соціумі. Тому процес соціалізації для неї буде важкодоступним.

Такі люди адаптуються до життя в соціумі, розвиваючи, так звану, диспозиційну терпимість (аналог толерантності, жертвності). Теоретичних та практичних досліджень, присвячених даній проблематиці в сучасній психології значно менше, ніж тих, що доводять позитивну роль високого розвитку емпатії. Найчастіше про це йдеться в роботах представників різних напрямків немедичної психотерапії, тому що високоемпатійні особистості складають значну частину їх клієнтів.

Діти з високим рівнем емпатії не завдають особливих проблем та неприємностей батькам та педагогам, але якщо у них розвивається внутрішньо-особистісний конфлікт, в результаті якого сформувалося стійке негативне ставлення до інших людей, то їм притаманна

¹ Емпатія – це спроможність збагнути емоційний стан іншої людини, з допомогою проникнення-вчуття в її переживання.

² В епоху НТП потреба в гуманності стає життєво необхідною [Г.О.Бал/ Сучасний гуманізм і освіта]

³ За відсутності достатньої любові, співчуття, уваги в дитинстві відбувається викривлення особистісного розвитку та виникнення невротичних або психопатійних розладів. (авт.)

прихованість емоцій, застрягання в отриманих образах, пасивний протест та відгородження від інших. Зазнавши поразки, не досягши бажаного в ситуаціях спільної діяльності, дитина запам'ятовує ці ситуації, накопичує негативний досвід. Котрий певним чином орієнтує дитину на очікування неприємних подій та підтримує той фон, на котрому легко спалахують негативні емоційні та інтелектуальні оцінки людей, що породжують недовіру та упередженість, очікування та прогнозування невдач, неприємностей в ситуаціях взаємодії та упередженості у розвитку взаємин з людьми. Це заважає пошуку адекватних способів спілкування.

В результаті попередніх досліджень ми переконалися в тому, що дітям з високим рівнем розвитку емпатії притаманні: чуйність, уважність, інтерес до особистості партнера, толерантність до емоціогенних факторів, здатність до співчуття та реальної допомоги, тактовність, ввічливість, достатньо висока децентрація і т.п. Однак, високий рівень розвитку емпатії молодших школярів, із властивими йому занадто високою чуйністю, вразливістю, переважно емоційним сприйняттям проблем інших може призвести до певного відчуження від власних. Підвищена потреба в любові, часто стає причиною конформності, невміння будувати адекватні рольові стосунки у шкільному середовищі, відстоювати власну гідність. За умови недостатнього розвитку самоконтролю подібна стратегія може заважати процесу соціально-психологічної адаптації дитини.

Як правило, у конфлікті з агресивними проявами присутні жертва та переслідувач. Представниками агресивної сторони, зазвичай, є люди з недорозвиненою емпатією, в ролі жертв постають особи із завищеною, порівняно із більшістю, диспозиційною терпимістю. Як це не дивно, але вони співчують своїм кривдникам, що правда, в основі такого співчуття знаходиться страх перед кривдником та невпевненість у власних силах. Їхній завищений рівень емпатії, у даному випадку, формується, як компенсаторний механізм, своєрідний психологічний захист. Якщо конфлікт не тривалий у часі, або тільки розпочався, підліток із завищеною

емпатійністю стверджує, що він «не хоче образити; йому шкода того...», хто виявляє до нього агресію [9].

Якщо розглядати дане явище в процесі його розгортання, то спочатку цей механізм адаптації підтримується настановами, що спрямовують особу на вияв терпимості до інших, намагання зрозуміти, прийняти, виправдати їхні вчинки, нехтування своїми інтересами. Але з часом, систематичне повторення подібних ситуацій призводить до виникнення інтроєкції – невротичного механізму порушення особистісних меж у взаєминах; викривленого сприймання інших (ефект ореола); посилення навіюваності, конформності, пасивності; схильності до віктимної поведінки, зниження ініціативності та відповідальності особи за свої дії. З часом перераховані особливості пришвидшують процес емоційного вигорання, призводять до зневіри в людей. Подібний спосіб пристосування, якщо він є провідним для індивіда, шкодить повноцінній адаптації у суспільстві; в особистісному розвитку заважає персоналізації та самоактуалізації індивіда, перешкоджає інтеграції в групі. Тому, ми вважаємо, що зависокий рівень емпатії, не менше, ніж низький, потребує психологічної корекції.

Що до іншої категорії соціальнодезадаптованих неповнолітніх з недостатнім розвитком емпатії, вони емоційно бідніші та більш закриті від своїх адаптованих ровесників, вони не навчені особливо розрізняти різні емоційні стани інших людей, їх почуття. Доволі часто ці діти просто не знають як це: співпереживати, відчувати, розуміти, підтримувати, як цінувати гідність іншої людини. Їм більш притаманно задовольняти власні потреби та вирішувати конфлікти з допомогою агресивних проявів. Причиною тому є низький мотиваційно-установчий рівень готовності до життя в колективі, через агресивність, замкненість або тривожність, недостатній загальнокультурний та соціокультурний розвиток в результаті педагогічної занедбаності дитини.

Однак в структурі емпатії як надмірно, так і недостатньо співчутливих дітей спостерігається дещо спільне – дисбаланс її

компонентів. Як надмірне домінування (у високоемпатійних), так і недорозвиток (у малоемпатійних) будь-якого компоненту емпатії емоційного, когнітивного, поведінкового чи прогностичного порушує рівновагу у структурі емпатії, спотворює її розвиток та призводить до переродження її у інший феномен чи й рису особистості. Наприклад, пасивність, покірність, конформність та байдужість виникають, як результат емоційного вигорання, коли індивід занадто часто допускає порушення власних особистісних меж. Можна припустити, що навіюваність (як зараження чужими емоціями), нестійкість бажань та намірів утворюються в результаті слабого усвідомлення індивідом власних потреб та розмитості ідентифікації і призводять до того, що така людина стає надто керованою і тому легко потрапляє під вплив маніпуляторів, її сприймання викривлене, а поведінка мотиваційно спотворена. І коли йдеться про поведінку таких осіб, то їх дії мало чим відрізняються від вчинків малоемпатійних дітей, яким притаманна байдужість, що сформувалася через егоцентричну спрямованість, формальне знання моральних норм, обмежений потенціал комунікативних умінь та навичок. Викривлення поведінки, що стають вершиною айсберга, описаних нами аномалій розвитку особистості мають істотний вплив на успішність соціальної адаптації неповнолітніх молодшого шкільного віку.

Ткачук Л. В. [10] приводить приклад особистісного викривлення, в основі якого лежить дисбаланс в структурі емпатії – це жорстока поведінка, з проявами садизму одного підлітка по відношенню до іншого. Садист відчуває переживання страждання жертви, однак переживає при цьому задоволення і насолоду від споглядання мук жертви. Його переживання мають протилежну модальність переживанням об'єкта насильства. Ткачук Л.В. називає це проявом егоїстичної емпатійності або квазіемпатійності у всіх її формах від співпереживання, зловтіхи при усвідомленні мук іншого, наміру протидіяти до реальної протидії, навіть садизму по відношенню до іншого. Репрезентація егоїстичної емпатії відбувається на фоні негативного озлобленого ставлення до людей. Тут же авторка зазначає, що у більшості

випадків будь-яка психопатологія, яка проявляється у крайніх формах егоїстичної емпатії, супроводжується деприваційним досвідом відносин діти – батьки. Підсумовуючи сказане вище, Л.В. Ткачук стверджує, що у підлітково-юнацькому віці емпатійність може проявлятися в усіх її формах, розвинути до найвищих рівнів і в залежності від особливостей ціннісно-сислової сфери особистості, обумовлювати її просоціальну чи навпаки – асоціальну поведінку.

Ми вважаємо, за необхідне формування тих складових емпатії, наявність яких сприятиме її гармонізації. Оптимізація розвитку емпатії у цих школярів з допомогою системи корекційно-розвиваючих занять має сприяти розвитку особистісної рефлексії, формуванню нових умінь сприймання та прогнозування поведінки інших людей, допомагає на етапі означення особистісних меж, становлення саморегуляції власних переживань і поведінки.

З нашої погляду, корекційна робота з дітьми, що мають проблеми в процесі соціального пристосування, буде ефективнішою, якщо її починати в молодшому шкільному віці, коли відхилення в поведінці, та викривлення особистості ще не набрали тотального характеру. Таким чином подібна робота набуватиме переважно профілактичної природи, адже у зоні найближчого розвитку знаходиться потреба у спілкуванні та авторитет серед ровесників, здобувати який, допоможуть комунікативна активність, впевненість в собі та вміння зрозуміти іншого. Усі перераховані атрибути набуваються та вдосконалюються у контексті групової ідентифікації, у процесі спілкування з ровесниками. Критерієм успішності «життя» в групі стає ставлення однолітків до дитини: прийняття її до групи чи відторгнення або, навіть, ізоляція. Важливу роль тут відіграє рівень розвитку емпатії підлітків. Наявність або відсутність авторитету найбільше впливає на формування самооцінки у цьому віці, а від ставлення до самого себе залежить і ставлення до інших. Утворюється ніби замкнене коло, і розірвати його можна з допомогою корекції емпатії у молодшому шкільному віці.

Крім того, підлітковий вік є також наступним періодом генезу та вдосконалення когнітивного компоненту емпатії, розвитку особистісної рефлексії, нових умінь сприймання та прогнозування поведінки інших людей, наступним етапом означення особистісних меж, становлення самоконтролю над власними переживаннями і поведінкою, подальшого усвідомлення моральних засад людських взаємин.

Переважна більшість існуючих корекційних програм для роботи з дезадаптованими учнями передбачають широкий спектр впливу на когнітивні, емоційні та поведінкові особистісні складові. Не є виключенням і корекція емпатії, як писав у свій час А. Гольдштейн: «На нашу думку, навчання лише емпатійному спілкуванню не спроможне охопити повний (тобто всі компоненти) смисл емпатії, дає можливість засвоїти форму, а не зміст, дає скелет без плоті, і нерідко маємо механічну карикатуру про-соціального атитюду» [5]. Якщо зосередити увагу лише на емпатійному спілкуванні без формування необхідних перцептивних, ревербераційних і когнітивних аналітичних умінь, ефективність такої роботи буде мінімальною, без них дитина нездатна буде набуті на групі емпатійні уміння переносити і підтримувати в реальному житті.

Апробація власних методів корекційної роботи з молодшими школярами та методів інших авторів дозволила нам виявити критерії підвищення ефективності психокорекційної роботи серед них: максимум інтерактивної діяльності, індивідуальний підхід до учасників груп, авторитет дорослого для дитини, синтонність, як вікову особливість.

Аналіз результатів наших досліджень та досліджень інших авторів дозволили визначити фактори соціальнопсихологічної корекції емпатії у дітей молодшого шкільного віку:

– ціннісно-орієнтований фактор. Явище емпатії у людей розглядається невіддільно від загальнолюдських моральних норм та цінностей. Отже оптимізація емпатії відбувається шляхом актуалізації у дітей знань про моральні норми;

– особистісно-рефлексивний фактор необхідний для усвідомлення власних почуттів та свідомий вибір особистої позиції, способом аналізу власних переживань, думок та вчинків;

– інтуїтивно-прогностичний чинник як здатність до прогнозу перебігу ситуації а також для усвідомлення власної відповідальності за результат, розвивається в результаті моделювання можливих ситуацій;

– емоційно-вольовий важливий компонент у регуляції емоційної складової, притаманний вищому рівневі емпатії, постає паралельно з самоконтролем;

– поведінковий – фактор дієвої емпатії, реальної співдії та допомоги, формується у контексті діяльності шляхом позитивного підкріплення соціальнобажаної поведінки;

Висновки та перспективи подальших розвідок. Корекційна робота має бути спрямована на розвиток когнітивного, прогностичного, інтуїтивного та поведінкового компонентів емпатії, особистісної рефлексії; формування комунікативної активності, поведінкових умінь та навичок виходу з ситуацій конфлікту, протистояння маніпуляції; корекцію емоційної складової емпатії, становлення саморегуляції власних переживань і зумовленої ними поведінки, означення особистісних меж, повинна прискорювати подальше усвідомлення моральних засад взаємин, сприяти адекватності самооцінки, про-соціальному ставленню.

Навчити дитину приймати себе та інших допомагає психологічна підтримка, співчуття її емоційному стану, усвідомлення нею мотивів, почуттів, внутрішніх конфліктів і т.п. Більшість дітей початкової школи з труднощами соціального пристосування достатньо добре піддається психолого-педагогічному впливу, якщо педагоги та психолог виступають в ролі фасилітаторів і з їх допомогою успішно долає труднощі соціальної адаптації.

Література

1. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта // Г.О. Балл Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Ліста –М.: Рівне – 2003. – 127 с.
2. Власова О.І. Основні лінії розвитку соціальних здібностей в онтогенезі // Соціальна психологія// Власова О.І.. – К., 2005. – №4 (12). – С. 44 – 54.
3. Гиппенрейтер Ю.Б., Карягина Т.Д., Козлова Е.Н. Феномен конгруэнтной эмпатии.// вопросы психологии. – М., 1993. № 4. – С.35-38.
4. Головаха Е. И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания// Головаха Е. И., Панина Н.В.. – К., 1989. – 181 с.
5. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ. В. Хомика. – К.: Либідь, 2003. – 520с.
6. Дзюбко Л.В. Социальные предпосылки школьной дезадаптации младших школьников в современных условиях // Психологія на перетині тисячоліть. Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т.// Дзюбко Л.В. – К.: Гнозис, 1998. – Т.1. - С.387-394.
7. Журавльова Л.П. Психологія емпатії. //Монографія// Журавльова Л.П. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2007 –327с.
8. Максимова Н.Ю., Милютин Е.Л. Курс лекцій по детской патопсихологии / Максимова Н.Ю., Милютин Е.Л.. – Ростов-на-Дону, 2000. – 573 с.
9. Рябовол Т. А. Роль емпатії процесі соціальної адаптації людини // Рябовол Т. А. // Наукові записки Інституту психології Ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред.академіка С. Д. Максименка. – К.: Нора-прінт, 2004. – Вип. 24 – 384 с.
10. Ткачук Л.В. Особливості розвитку емпатії в підлітково-юнацькому віці // Ткачук Л.В. // Духовність як основа консолідації суспільства: Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. – К., 1999. – Т.16. – С. 275-279.

